

Бути чи не бути етнічним конфліктам в Україні?

Віктор Котигоренко,

доктор політичних наук,
головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса НАН України

У статті розкриваються потенційно етноконфліктогенні фактори суспільних відносин в Україні. Акцентується роль держави і її правлячого класу в мінімізації загроз соціальній стабільності, пов'язаних з цими факторами.

За всі роки після здобуття державної незалежності в Україні не сталося жодного значного конфлікту на етнічному ґрунті. Однак, як свідчать результати дослідження, здійсненого Інститутом соціології НАНУ 2006 року, 49 % респондентів визнали: вони не впевнені, що в країні не стануться міжнаціональні конфлікти. Ще 32,7 % респондентів зазначили, що їм важко відповісти, є у них така впевненість чи ні. Ці показники засвідчують досить високий рівень занепокоєння в суспільстві щодо загроз конфліктної дестабілізації етнонаціональних відносин. Це занепокоєння не є новиною, ще, принаймні, з 1995 року, коли таке запитання було вперше включено до анкети, за якою Інститут соціології здійснює моніторинг вітчизняної суспільної динаміки [1].

З'ясування чинників, які можуть призвести до етнічних конфліктів, є актуальним завданням політичної науки і політичної практики. Дослідницька робота у цьому напрямі важлива, зокрема, для визначення шляхів відвернення етноконфліктної перспективи або хоча б мінімізації її деструктивних наслідків, якщо конфлікту не вдалося запобігти.

Чимало науковців вважає конфлікт нормою, неодмінною реальністю, позитивним явищем, яке сприяє прогресивному оновленню суспільства [2].

У цій статті термін „етнічний конфлікт” вживається на означення особливого виду суспільного конфлікту, який виникає і розвивається як криза етнічних суперечностей в одній (чи більше) сфері суспільства, проявляється у вигляді гострого протистояння і суперництва сторін, з яких щонайменше одна репрезентує певні етнічні інтереси стосовно предмета конфлікту. Методологічною основою такого розуміння є розведення понять

„суперечність” (англ. – contradiction) і „конфлікт” (англ. – conflict). Перше означає об’єктивно та суб’єктивно зумовлений незбіг інтересів суспільних суб’єктів (у випадку етнічних суперечностей йдеться про незбіг саме етнічних інтересів і потреб). Друге вказує на різновид, форму, спосіб поведінки суспільних суб’єктів для реалізації інтересу (етнічного інтересу, коли йдеться про етнічний конфлікт).

Конфлікту, як специфічній суспільній поведінці і способу регулювання (зняття, розв’язання, гармонізації) суперечностей, можна і необхідно шукати альтернативу. А вона полягає в такому усвідомленому й свідомому оновленні суспільних відносин, форм і способів суспільної взаємодії носіїв різних інтересів, яке дозволяє відвернути (або зняти) напругу і гостре протиборство між ними шляхом компромісного узгодження їх позицій. Адже будь-який конфлікт рано чи пізно завершується тим же. За винятком випадків, коли метою і (або) результатом конфлікту стає знищення якогось або всіх його учасників.

Поліетнічність населення України аж ніяк не означає невідворотності етнічних конфліктів на її теренах. Немає жодних підстав вважати доведеним (утім, як і беззаперечно спростованим) виведений Дж. Олпортом „залізний закон етнічності”: „Де є етнічні відмінності, там неминуче трапиться етнічний конфлікт”. Адже поліетнічність не обов’язково є конфліктогенною. Вона має потужний інтегративний потенціал: створює для суспільства і громадян сприятливі можливості розвитку на основі взаємозбагачення культурними, інтелектуальними, генетичними та іншими ресурсами. Та поліетнічність все ж ускладнює суспільні відносини, позаяк етнічна динаміка і міжетнічна взаємодія реалізуються через суперечності між суб’єктами цих відносин у зв’язку з їх етноспецифічними і спільними потребами та інтересами. Такі суперечності формуються і проявляються практично в усіх сферах суспільного життя. В Україні вони щільно пов’язані зі специфікою політичних, етнодемографічних, етномовних, етносоціальних і міграційних процесів минулого й сучасності, особливостями вітчизняної економіки та політики, культури і суспільної свідомості і психології, історичної пам’яті населення, геополітичних і геочивілізаційних викликів сучасності та з різницею орієнтацій населення різних регіонів.

Про деякі аспекти української поліетнічності, зокрема, етнічної та етномовної сегментованості вітчизняного соціуму, дає уявлення інформація, подана в **таблиці 1**.

Зрозуміло, що така сегментованість не позбавлена конфліктної загрози. Однак вона не може бути її причиною або ознакою неминучості.

Універсальною причиною появи будь-якого суспільного конфлікту є зміна ситуації, яку часто не очікують, що дестабілізує усталений, принаймні для більшості людей, порядок. У випадку етнічного конфлікту то є зміна, що стосується етнічних інтересів та їх носіїв. Можна виокремити два види (типи) такої зміни. Перший полягає у зміні звичного балансу (співвідношення) інтересів. Другий – у зміні ставлення суспільних

суб'єктів як до звичного балансу інтересів (у випадку, коли цей баланс не зазнав суттєвих змін), так і до зміни цього балансу.

Таблиця 1

Розподіл населення України за національністю та рідною мовою (українці та представники 18 інших найчисленніших етнічних груп, станом на 5 грудня 2001 р.)

Населення	Всього		Вважають рідною мовою					
			своїєї національності		не своїєї національності			
	Осіб	% до загальної кількості населення	Осіб	% до кількості осіб національності	українську		російську	
Осіб					% до кількості осіб національності	Осіб	% до кількості осіб національності	
Всі національності	48240902	100	41093957	85,18	606740	1,26	6279838	13,02
Українці	37541693	77,8	31970728	85,16	*****	*****	5544729	14,77
Росіяни	8334141	17,28	7993832	95,92	328152	3,94	*****	*****
Білоруси	275763	0,57	54573	19,79	48202	17,48	172251	62,46
Молдавани	258619	0,54	181124	70,04	27775	10,74	45607	17,63
Кримські татари	248193	0,51	228373	92,01	184	0,07	15208	6,13
Болгари	204574	0,42	131237	64,15	10277	5,02	62067	30,34
Угорці	156566	0,32	149431	95,44	5367	3,43	1513	0,97
Румуни	150989	0,31	138522	91,74	9367	6,20		0,00
Поляки	144130	0,3	18660	12,95	102268	70,96	22495	15,61
Євреї	103591	0,21	3213	3,10	13924	13,44	85964	82,98
Вірмени	99894	0,21	50363	50,42	5798	5,80	43105	43,15
Греки	91548	0,19	5829	6,37	4359	4,76	80992	88,47
Татари	73304	0,15	25770	35,15	3310	4,52	43060	58,74
Цигани	47587	0,1	21266	44,69	10039	21,10	6378	13,40
Азербайджанці	45176	0,09	23958	53,03	3224	7,14	16968	37,56
Грузини	34199	0,07	12539	36,66	2818	8,24	18589	54,36
Німці	33302	0,07	4056	12,18	7360	22,10	21549	64,71
Гагаузи	31923	0,07	22822	71,49	1102	3,45	7232	22,65
Словаки	6397	0,01	2633	41,16	2665	41,66	335	5,24
Чехи	5917	0,01	1190	20,11	2503	42,30	2144	36,23

Обидва види (типи) змін не обов'язково визначають конфліктну поведінку. Одні й ті ж зміни можуть стимулювати і неконфліктну суспільну активність: чи як самостійну реалізацію суспільним суб'єктом власних інтересів без зазіхання на інтереси інших, чи як взаємовигідне узгодження дій з іншими суб'єктами стосовно урахування ситуації, що змінилася. Яка суспільна поведінка – конфліктна чи неконфліктна – стане реальністю етнонаціональних відносин, залежить переважно від якості та ефективності державного етнополітичного менеджменту; зокрема, від

спроможності держави, її структурі, головне, персон, наділених владними повноваженнями, враховувати, мінімізувати, нейтралізувати та усувати потенційно конфліктогенні фактори (чинники), а також формувати, стимулювати й використовувати фактори (чинники) неконфліктної суспільної динаміки.

Конфліктогенні щодо етнонаціональних відносин фактори (етноконфліктогенні фактори) є, по суті, причиноформуєчими, тобто здатними продукувати зміни суспільної ситуації. Такі зміни не є чимось фатально-стихийним. Вони постають як спосіб, форма і результат людської діяльності – духовної і матеріальної, індивідуальної і групової. Ця діяльність може бути репродуктивною (відтворює результат звичним шляхом) і продуктивною (досягнення звичних чи нових цілей новими методами).

Діяльність є проявом динаміки суспільних відносин у теперішньому часі. Самі ж суспільні відносини результують попередню діяльність і становлять основу діяльності як поточної, так і майбутньої. Ця діалектика надає будь-якій людській діяльності (у тому числі й конфліктній чи неконфліктній) ознак об'єктивно-суб'єктивного феномена. Мета діяльності і засоби її досягнення, власне діяльність і її результат, є формою і способом взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів буття. До перших належать відносини (умови), в яких діє суспільний суб'єкт. Другі – це властивості цього суб'єкта: його світогляд, ідеали, цінності, схильність до певної поведінки тощо.

Серед потенційно етноконфліктогенних факторів суспільних відносин в Україні можна назвати кілька, що можуть мати найбільший вплив.

1. Політизація етнічності.

Цей феномен засвідчує перехід частини суверенітету влади до народу, зокрема до його етнічних сегментів. Він полягає у прагненні здобути чи розширити доступ до владних можливостей, до участі у прийнятті політичних рішень носіями етнічної ідентичності. Цей процес може бути легітимним і толерантним або ж досягатися через протистояння, конфлікти тощо. Суттєвий вплив на якість та особливості відповідної динаміки чинить поведінка лідерів етнічних груп і претендентів на лідерство, а також те, як влада реагує на таку поведінку.

Політизація етнічності об'єктивно зумовлюється, оскільки культурницька та будь-яка інша діяльність, пов'язана з етнічними інтересами, потребує сприятливих політичних умов. Водночас така політизація є проявом і результатом дії суб'єктивних чинників. Тому навіть громадські організації, створені (передовсім чи винятково) для досягнення мовних та інших культурних цілей, під тиском обставин та особистісних якостей їх керівників, політизуються, спрямовуються на залучення до політики якомога більшої кількості представників етнічної групи. Так виникає своєрідний суспільний парадокс: чим більше демократизується влада, тим більш громадянським стає суспільство; його складники самоорганізуються, і це проявляється, зокрема, у збільшенні кількості та

активізації різних об'єднань – потенційних конфліктантів.

Найпомітнішими проявами політизації етнічності в Україні стали:

- утворення Автономної Республіки Крим, яка юридично є адміністративно-територіальним утворенням з розширеними повноваженнями у складі української держави, а фактично, з огляду на домінування етноросійських ідентитетів у всіх сферах життєдіяльності регіону, етноросійською автономією;

- утворення і діяльність у Криму російських організацій, які декларують наміри виходу автономії зі складу української держави та приєднання до Російської Федерації;

- вимоги кримських татар трансформувати АРК у кримськотатарську автономію [3];

- прагнення кримських татар і деяких інших національних груп (юридично – національних меншин) набути офіційного статусу „корінних народів” з відповідними преференціями [4];

- формування „політичного русинства” в його осучасненій версії [5]. Його прихильники намагаються ідеологічно відокремити корінне населення краю з його регіональною русинською самосвідомістю від решти етноукраїнського загалу, а відтак домогтися адміністративно-політичного або й державно-політичного самовизначення русинів як окремого народу, нації. Русинську ідентичність „політичні русини” розглядають як легітимацію їх виняткового права на управління регіоном, використання його природних та інших соціально-економічних ресурсів і людського потенціалу. Значна частина „політичних русинів” орієнтується на Росію і, звичайно, одержує там підтримку;

- ініціатива угорців Закарпаття щодо утворення на території області угорського автономного національно-територіального округу (без будь-яких проектних пропозицій щодо правових параметрів такої автономії);

- вимоги низки культурницьких та інших, утворених за національною ознакою, організацій про внесення до виборчого законодавства змін, які б забезпечували певним етнічним групам гарантоване представництво у структурах центральної і місцевої влади.

2. Особливості соціально-психологічного та емоційного стану представників національних (етнічних) груп населення.

Деякі з цих особливостей сформувалися внаслідок руйнації СРСР і суверенізації України. Пішла у небуття радянсько-комуністична система соціальної та етнонаціональної стратифікації, розпочалася трансформація реальних статусів етнічних спільнот. Вона стосувалася, насамперед, українців, які з „формально титульної нації” УРСР, а де-факто – національної меншини Радянського Союзу, стали „реально титульною” етнічною більшістю суверенної держави. Одночасно зі зміною статусу українського етносу етнічні росіяни України, які в радянські часи представляли в республіці домінуючу на теренах СРСР російську націю, стали етнічною меншиною. Але меншиною досить чисельною і впливовою. Її мова і культура зберігають перші позиції у багатьох сферах та регіонах

попри формальне позбавлення колишніх переваг. Саме тому велика частина суспільно активних росіян категорично заперечує правовий статус своєї групи як національної меншини.

Зрозуміло, що такі зміни впливають на індивідуальне і колективне самоусвідомлення української і російської етнічних спільнот, викликаючи духовне піднесення у представників першої, та певну розгубленість (чи активне неприйняття нової ситуації) в середовищі другої. Політично це проявилось в оформленні радикальних партій, квазіпартій і громадських організацій, одні з яких керувалися і керуються ідеєю переваги української „етнічної нації” в новопосталій державі, а інші прагнуть зберегти й посилити традиційне для імперсько-російської і радянської доби російське домінування якщо не в усій Україні, то хоча б на окремих її територіях.

У багатьох представників національних меншин України посилюється усвідомлення етнокультурної і політичної спільності з населенням країн їх походження. Так, серед кримських татар актуалізувалася ідентичність автохтонного народу Криму з одночасною віктимізацією свідомості¹. Ці соціально-психологічні особливості чинять помітний вплив на політичну поведінку репатріантів, включаючи характер їх стосунків з державними структурами та громадянами інших національностей. Тим часом усередині етноросійської більшості населення АРК наростає негативне ставлення до повернення раніш депортованих, їх суспільної поведінки і діяльності утворених ними організацій.

Загальна соціально-психологічна динаміка в сучасному українському суспільстві є хвилеподібною і не завжди сприятливою для міжетнічного порозуміння. Це засвідчують результати моніторингу Інституту соціології НАН України щодо національної дистанційованості населення країни в 1992 – 2006 роках (таблиця 2)².

3. Регіональні відмінності в етнополітичній самоідентифікації громадян [6].

Не в останню чергу внаслідок особливостей перебігу виборчих кампаній 2004 – 2006 років у політичному дискурсі та масовій свідомості актуалізувалася тема „двох Україн” – з різною мовою, культурою, релігією, політичними цінностями і геополітичними орієнтаціями. Саме

¹ Віктимізація – процес перетворення особи на жертву злочинного замаху, а також результат цього процесу.

² Результати моніторингу зведені в таблицю з показником, який називають **індексом соціальної дистанції** або **національної нетолерантності**. Він розраховується за названою іменем її розробника „шкалою Богардуса” як середній бал числових виразів семи показників про згоду респондента допустити осіб певної національності як: 1 – членів своєї сім’ї, 2 – близьких друзів, 3 – сусідів, 4 – колег, 5 – жителів України, 6 – гостей України, 7 – таких, кого взагалі не слід пускати в Україну. Шкала побудована за кумулятивним принципом, згідно з яким позитивна відповідь щодо першої позиції передбачає позитивні відповіді і щодо решти позицій. Числовий вираз середнього показника від 1 до 3 балів означає помірну дистанцію, від 3 до 5 – підвищену, від 5 до 7 – високу дистанцію, яка свідчить про наявність значної упередженості у ставленні до представників певної групи.

Таблиця 2

**Національна дистанційованість населення України
(середній бал: шкала 1 - 7 балів)**

**Результати моніторингу показників національної
дистанційованості населення України (шкала Богардуса)****

Національна дистанційованість населення України від...	Індекс національної дистанційованості (шкала: 1-7 балів)										
	1992	1994	1996	1998	1999	2000	2001	2002	2004	2005	2006
азербайджанців	-	-	-	-	-	-	-	5,8	5,8	5,7	5,8
американців*	4,3	4,4	4,6	4,7	4,8	4,8	4,9	5,4	5,5	5,4	5,7
арабів	5,4	-	-	-	-	-	-	6,1	6,1	6,0	6,1
афганців	-	-	-	-	-	-	-	6,2	6,2	6,1	6,1
білорусів*	2,9	2,7	2,6	2,5	2,4	2,8	2,7	4,2	4,1	3,9	4,1
грузинів*	5,3	4,9	5,0	5,1	5,0	5,4	5,3	5,4	5,5	5,4	5,5
євреїв*	4,2	3,8	3,8	3,9	3,8	3,9	3,9	5,1	5,1	5,0	5,2
китайців	-	-	-	-	-	-	-	5,9	5,9	5,8	5,9
кримських татар*	5,1	4,6	4,8	4,8	4,9	4,9	5,0	5,6	5,5	5,4	5,5
молдован		4,6	4,7	4,8	4,8	5,1	5,1	5,3	5,2	5,1	5,4
негрів	4,5	-	-	-	-	-	-	6,0	5,9	5,9	5,9
німців*	4,4	4,5	4,6	4,8	4,7	4,8	4,9	5,2	5,2	5,1	5,3
поляків*	3,8	4,4	4,5	4,6	4,5	4,8	4,9	5,0	5,0	4,8	5,0
росіян	2,5	2,3	2,1	2,0	1,9	2,3	2,2	3,3	3,1	3,1	3,2
румунів*	4,6	4,7	4,9	4,9	4,9	5,2	5,2	5,4	5,4	5,1	5,3
сербів	-	4,8	5,0	5,1	5,1	5,4	5,4	-	-	-	-
словаків	-	4,6	4,8	4,8	4,8	5,0	5,0	5,1	5,1	4,9	5,1
турків	-	4,9	5,2	5,3	5,4	5,6	5,6	5,9	5,9	5,7	5,8
угорців*	4,2	4,6	4,8	4,9	4,8	5,1	5,1	5,4	5,4	5,1	5,3
українців	1,6	1,8	1,4	1,5	1,5	1,6	1,6	2,4	2,2	2,2	2,1
українців, які живуть в інших країнах	3,5	-	-	3,9	3,8	4,0	4,1	3,5	3,4	3,1	3,2
циганів*	5,6	5,1	5,3	5,4	5,5	5,6	5,7	6,0	6,1	6,0	6,1
чехів	-	-	-	-	-	-	-	5,3	5,3	5,1	5,3
чеченців	-	-	-	-	-	6,1	6,1	6,3	6,4	6,4	6,3
Інтегральний індекс національної дистанційованості	4,6	4,5	4,6	4,7	4,7	5,0	5,0	5,5	5,5		
Інтегральний індекс національної дистанційованості за 10 національностями, позначеними „**”	4,4	4,4	4,5	4,6	4,5	4,7	4,8	5,3	5,3	5,1	5,3

* У таблиці наведено індекси національної дистанційованості (середній бал за семибальною шкалою соціальної дистанції) стосовно представників кожної національності,

а також інтегральний індекс національної дистанційованості (ІНД) — усереднене значення щодо всіх національностей за винятком українців, росіян та української діаспори. Оскільки впродовж десяти років відбувалися зміни у переліку національностей задля нівелювання можливого впливу цих змін, у **таблиці** наведено інтегральний індекс національної дистанційованості за десятьма національностями, ставлення до яких оцінювалися в усіх дослідженнях моніторингу.

** Джерело інформації: Українське суспільство. 1992 – 2006 рр. Соціологічний моніторинг / Національна академія наук України. Інститут соціології. – К., 2006. – С. 480 - 481.

тоді виборчі штаби кандидатів через підконтрольні їм ЗМІ (російські, центральні українські, а ще більше – регіональні) нав'язували образ В. Ющенка буцімто як русофоба, радикал-націоналіста та американського лобіста. Його ж основного конкурента, В. Януковича, позиціонували як захисника інтересів росіян і російської мови та культури, „обранця” влади Росії. „Спрацював” ще й чинник так званої радянської ідентичності. Властивий значній частині громадян старшого покоління, він проявляється, зокрема, в „імперській ностальгії” та проросійській орієнтації.

Регіональний розподіл електоральних симпатій по осі Схід – Захід закріпився у період кампанії 2005 – 2006 років з виборів до парламенту та представницької влади на місцях, а також під час дочасних, 2007 року, виборів до Верховної Ради України. Мусувалися питання: Україна унітарна чи федеративна держава, одна чи дві державні мови, НАТО чи Росія і „дешевий” газ, Європейський Союз чи СНД і Єдиний економічний простір. Ці питання PR-технологи, ідеологи та лідери політичних партій і блоків актуалізували задля мобілізації своїх виборців. Відповіді та результати голосування за різні політичні сили суттєво різнилися на Заході і Сході, у Центрі та на Півдні країни. Однак регіональний розподіл електоральних симпатій не став чинником суспільного протистояння. Навпаки, він посилив усвідомлення цінності громадянського порозуміння. Одним з його стимулів стали події „помаранчевої революції” 2004 року. Тоді на столичному Майдані кияни й приїжджі з регіонів не так підтримували кандидата від опозиції, скільки захищали власну гідність і своє право вільно обирати владу й жити за демократичними принципами. В усіх регіонах серед населення різних національностей відбулося помітне зростання національно-державного самоусвідомлення.

2005 року соціологи зафіксували понад 10-відсоткове (від 44,2 до 54,6 % порівняно з попереднім роком) збільшення частки тих, хто на запитання „Ким ви себе перш за все вважаєте?” відповіли: „Громадянином України”. 2006 року аналогічну відповідь дали 51,6 % опитаних. При цьому пріоритетною ознакою державно-національної „українськості” респонденти різних національностей визначили відчуття відповідальності за свою країну. Водночас від 3,1 % 2004 року до 1,8 % 2006 року зменшилася частка тих, хто вважає себе передусім представником своєї етнічної групи; від 10,7 % до 7,3 % – тих, хто визначає свою групову належність як „громадяни колишнього СРСР”. У 2004 та 2006 роках пріоритет

самоідентифікації як жителя села, району чи міста виявили, відповідно, 30,5 % та 27,7 % респондентів; як жителя регіону (області чи кількох областей) – 6,7 % та 6,6 % [6].

На тлі цієї з'ясованої соціологами і поки що не надто усталеної тенденції розвитку ідентичності громадян України в напрямі національно-державної консолідації не втрачають актуальності загрози дезінтеграції всеукраїнського суспільного загалу через сегментованість і слабку вкоріненість його ціннісних основ. Національне опитування (омнібус) 2006 року виявило, що лише 24 % респондентів вважають, що людей об'єднує спільна історія, територія, 21 % – мова спілкування, 19 % – релігія, 13 % – національна належність, 12 % – політичні погляди, 12 % – патріотичні почуття громадянина України, 10 % – національна ідея побудови української держави. Відроджуються стереотипи ідентифікації населення за регіональними ознаками – „східняки”, „западенці”; засоби масової інформації тиражують „ярлики” на кшталт „дони”, „донецькі”, „закарпатські”; наростає відчуження населення різних регіонів [8].

4. Політизація етноконфесійних відносин.

Найнаочніше вона виявилася 2004 року – у ставленні архієреїв та кліру Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП) до основних тодішніх претендентів на посаду Президента України. Згодом, в електоральних цілях, було створено Всеукраїнське об'єднання „Православний вибір”. Його метою було задекларовано захист „інтересів вірних Української православної церкви (у канонічній єдності з Московським патріархатом) на наступних парламентських і місцевих виборах”. Під час виборчої кампанії 2006 року об'єднання виявило прихильність до партії „Держава”, Партії регіонів, „Русского блока”, партії „Союз” та комуністів.

Показовим свідченням активної участі духовенства УПЦ МП у політичних процесах є діяльність отця Сидора як очільника політичного русинства на Закарпатті. Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП), Українська автокефальна православна церква, Українська греко-католицька та Католицька церкви також не залишилися поза політикою.

Помітним чинником політизації релігійно-церковних відносин стало публічне декларування Президентом В. Ющенком прихильності до ідеї конституювання в Україні єдиної Української помісної православної церкви.

Посилюється залучення до громадського і політичного життя України протестантських, мусульманських, юдейських, а також новітніх релігійних утворень, нетрадиційних для вітчизняного духовного простору.

Гострі проблеми виникають у взаєминах керівників та віруючих православної і мусульманської громад в АРК. Попри проголошене ними бажання міжконфесійного миру, реальні стосунки не завжди складаються добре. Ситуацію ускладнює конфронтаційна поведінка управлінських структур та високопосадовців АРК щодо релігійних потреб мусульман,

втручання у релігійне життя окремих представників політикуму Росії та проросійських організацій у Криму, а також з боку деяких арабських країн.

Так, у розпал президентських виборів 2004 року активну інформаційну кампанію в АРК розгорнув український осередок забороненої у багатьох країнах (у тому числі й мусульманських) організації „Хізб ут-Тахрір аль-Ісламі” („Партія ісламського визволення”). Відомо, що „Хізб ут-Тахрір” було утворено як екстериторіальну міжнародну партію 1953 року для поширення ісламської віри та ісламського способу життя шляхом джихаду³, а також створення єдиної теократичної держави – Халіфату. Офіційна позиція Меджлісу і Духовного управління мусульман Криму щодо ідеології і практики „Хізб ут-Тахріру” полягає в їх рішучому запереченні як таких, що підривають основи кримськотатарської ісламської традиції і вносять розкол у кримськотатарську громаду та кримське суспільство в цілому.

Етноконфесійні відносини політизуються і продукують суспільні суперечності ще й тому, що управлінські центри майже всіх найчисленніших конфесій України перебувають поза її межами. Їх ставлення до українського суспільства та його перспектив багато в чому відрізняються і, зрештою, мало в чому збігаються з українськими національно-державними інтересами.

5. Особливості динаміки етнічного складу населення.

Упродовж 1990-х років неухильно й суттєво погіршувалася ситуація з природним відтворенням населення України – зростала смертність, зменшувалась народжуваність. За цих умов саме репатріація в перші роки після проголошення суверенної української держави забезпечила значне зростання її населення. 1993 року воно перевищило 52 мільйони осіб. Надалі, передовсім через загальне погіршення соціально-економічної ситуації, в'їзд в Україну сповільнився, вперше за повоєнні часи Україна почала втрачати населення, переважно за рахунок виїзду до Росії та країн Європи. Водночас тривав приплив з інших пострадянських держав [9].

За розрахунками демографів, Україну очікує подальше скорочення людності, зростання частки українців за національністю, зменшення частки росіян, збільшення кількості кримських татар. Зростатиме чисельність вихідців з Кавказу, а також мігрантів з країн Азії та Африки. Відтак викликає занепокоєння зростання кількості випадків

³ Слово „джихад” з арабської мови перекладається як **старанність, прагнення, напруга зусиль**. Мусульманські богослови виокремлювали: „джихад серця” – боротьбу з власними негативними рисами; „джихад слова” – повеління дотримуватися того, що заслуговує схвалення, і заборона того, що засуджується; „джихад руки” – покарання злочинців і порушників загальноновизнаних норм; „джихад меча” – збройна боротьба проти „невірних”. Така багатозначність терміна зумовлює суттєві відмінності в означуваній ним суспільній поведінці. Помірковані ісламісти дотримуються позиції про джихад як самовдосконалення й прагнення працювати заради просвітницьких цілей і піднесення культури народу, передовсім релігійної, та зміцнення економічної й оборонної потуги ісламських держав. Мусульманські праві радикали тлумачать джихад у вкрай агресивному сенсі.

конфліктної (аж до кримінальної) поведінки окремих осіб з „корінного” населення на ґрунті расової та етнічної нетерпимості. Отже актуалізується необхідність формування толерантного ставлення з боку українського загалу до іммігрантів, етнокультурна і расова ідентичність яких не є традиційною для нашої країни. Якнайшвидшого розроблення та реалізації потребує системна державна політика інтеграції іммігрантів в українське суспільство.

6. Нерівномірність соціально-економічного розвитку регіонів.

Території проживання різних за етнічним складом, мовою спілкування та суспільними орієнтаціями компонентів українського громадянства помітно відрізняються за природними, господарськими можливостями, рівнем економічного розвитку, концентрацією виробничих, фінансових, інформаційних, науково-освітніх, людських та інших ресурсів. Так, за обсягом валової доданої вартості, розрахованим на одну особу, показники між областями відрізняються більше, ніж у шість разів, за розміром середньої зарплатні – більше, ніж удвічі, за рівнем бідності – у чотири рази. Якщо довкола цих та інших відмінностей відбуватиметься посилення політизації етнічності, провідниками якої стають деякі представники вітчизняних і зарубіжних політичних і громадських утворень та навіть релігійних об'єднань, то може виникнути небезпека конфліктної етнонаціональної дезінтеграції соціуму через загострення міжрегіональних протиріч. Навряд чи було б доцільно легковажити такою ймовірністю, зважаючи на певні прагненн протиставити жителів східних областей, серед яких значною є частка росіян та російськомовних українців, населенню переважно україномовних західних областей.

7. Недосконалість адміністративно-територіального устрою країни, системи поділу повноважень та формування бюджетних ресурсів центральної влади і місцевого самоврядування, а також порядку обрання депутатів місцевих рад

Нинішня адміністративно-територіальна побудова України консервує історично сформовані міжрегіональні економічні та соціальні диспропорції, стримує інтенсифікацію господарських зв'язків регіонів та їх жителів, а отже гальмує процес національно-громадянської консолідації різноетнічного населення країни. Крім того, територіальні громади не мають стимулів і можливості нагромаджувати у місцевих бюджетах необхідних коштів для самостійного задоволення спільних та етноспецифічних інтересів громадян. Зволікання з адміністративно-територіальною реформою та реформою міжбюджетних відносин може вже найближчим часом спровокувати суспільну напругу і конфліктність якщо не між територіальними громадами і громадянами різних національностей, то між ними і державою.

Напругу і конфліктність може спричинити і збереження застосованої 2006 року системи обрання депутатів Верховної Ради АРК, обласних і районних рад за списками політичних партій та блоків політичних партій

із застосуванням так званого прохідного бар'єра. За результатами виборів виявилось, що територіальні громади багатьох районів і міст були взагалі позбавлені можливості мати своїх представників у депутатському корпусі районного і обласного рівня. Це сталося всупереч Статті 140 Конституції України, яка визначила районні та обласні ради органами місцевого самоврядування, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ і міст. Частина цих громад представлена громадянами, які належать до національних меншин, що компактно проживають у певних населених пунктах і нерідко становлять більшість їх жителів. Отже є підстави вважати, що чинна виборча система скасовує рівноправність територіальних громад у частині обрання депутатів до районних та обласних рад і вищого представницького органу АРК; вона порушує не тільки громадянські, а й етнонаціональні права та інтереси громадян.

8. Намагання деяких країн-сусідів реалізувати свої національно-державні інтереси на території України всупереч її власним національно-державним інтересам.

Такі намагання простежуються, зокрема, з боку Російської Федерації. Деякі її політичні діячі, та навіть державні органи, своїми заявами і діями вже тривалий час втручаються у внутрішні справи України, провокують російську громаду Криму до конфлікту з українською державою і більшістю її населення. Посилення такої активності можливе у зв'язку з наближенням часу, коли РФ має вивести свої військово-морські формування із Севастополя. Небезпека провокування російською стороною етнополітичних конфліктів та іредентизму на українських теренах є цілком реальною в контексті зроблених у березні 2008 року очільниками РФ – Президентом В. Путіним, керівником МЗС С. Лавровим, начальником Генштабу Збройних Сил Ю. Балуювським – заяв про можливі дії Росії щодо України в разі її входження до НАТО. Серйозний етнокофліктний потенціал містить політизація характерних для наукового та освітнього дискурсів Росії і України відмінностей в оцінці низки подій історичного минулого.

Не збігаються з інтересами етнополітичної стабільності в Україні і деякі аспекти реалізації на її теренах державної політики РФ щодо „закордонних співвітчизників”. Зокрема, пов'язані з цією політикою ініціативи щодо надання державній мові РФ статусу офіційної в Україні та інших країнах СНД є проявом не тільки прагнення розширити російський мовний і культурний простір. За цими ініціативами очевидно проглядаються намагання домінувати в інформаційному просторі країн-сусідів та забезпечувати на ньому сприятливіші умови своєму гуманітарному бізнесу. Так, за оцінками Громадянської ініціативи „Кіно-Переклад”, орієнтовний обсяг кіноринку України 2006 року сягнув 60 млн. доларів. Приблизно 20 % кінострічок демонструвалися українською мовою, 80 % – російською. 65 - 75 % загальної кількості фільмів прийшли в Україну через дистриб'юторів, що закупували їх у РФ. Це при тому,

що понад 90 % фільмів з українського прокату вироблялося великими голлівудськими компаніями (так званими мейджорами) або були їх власністю. Останні прихильно ставляться до дублювання свого товару українською мовою. Те саме не можна сказати про постачальників „голлівудського” кіно через Росію. Адже розрахунки свідчать, що ринок перекладу кіно для України наближається до 2 млн. доларів [10]. Нині ці кошти фінансують кінопідприємницький сектор Росії.

Певні загрози етнополітичній стабільності в Україні створює поведінка екстремістських кіл у Румунії та Угорщині, а також реалізація цими країнами їх законів і державних програм, які стосуються осіб румунської та угорської національності, що є громадянами сусідніх держав [11].

9. Політична безвідповідальність правлячого класу України і безпринципна боротьба всередині цього класу за владу і власність на центральному та регіональному рівнях⁴.

Етноконфліктогенний потенціал цієї особливості суспільних відносин проявляється у намаганнях окремих політичних сил і діячів здобути електоральну підтримку актуалізацією і політизацією пов'язаних з етнічністю ціннісних відмінностей, стосовно яких найважче досягти порозуміння. Йдеться про відмінності у релігійних перевагах, традиціях і культурі громадян різної національності, їх ставленні до історичних постатей, міфів, пам'ятників, до версій та інтерпретацій подій минулого (Голодомор, Українська Повстанська Армія тощо). Наочним прикладом загострення суспільних відносин довкола ціннісних питань стали інспіровані в електоральних цілях колізії стосовно статусу української і російської мов в Україні [12].

У Криму вже звичними стають намагання деяких державних чиновників, керівників і депутатів місцевих рад етнізувати земельні проблеми, щоб затінити свою бездіяльність або зловживання та уникнути відповідальності переведенням уваги правоохоронних органів на конфлікти груп і осіб різної національності. Певні політичні сили використовують такі випадки для загострення стосунків між кримськотатарським і „слов'янським” населенням, сподіваючись здобути підтримку виборців у боротьбі за владу.

⁴ Термін „правлячий клас” (англ. – **ruling class**) вживається на означення правлячих груп у різних суспільних сферах – політиці, економіці, релігії, збройних силах, держапараті тощо. Він, на нашу думку, більш адекватний порівняно з часто вживаним терміном „еліта”. Останній широко використовується в тваринництві та рослинництві (франц. **elite** – **кращий, добірний**). Він запроваджений у політичний дискурс на означення правлячої меншості в Україні без ґрунтовної мотивації. Політичною елітою коректно називати більшою або меншою мірою усталену, відкриту чи закриту політичну групу, представники якої, перебуваючи і у владі, і в опозиції, адекватно усвідомлюють національно-державні інтереси та підпорядковують свою політичну поведінку цим інтересам.

10. Недосконалість правових регуляторів етнонаціональних відносин.

В основних своїх параметрах ці регулятори відповідають європейським стандартам. Однак чинна законодавча база досі не кодифікована, зокрема в сенсі системності та узгодженості змісту термінів, що вживаються у правових актах, затверджених цими актами норм та порядку їх застосування. Як наслідок, реальною є небезпека виникнення правових колізій, здатних трансформуватися в колізії і конфлікти суспільні – між етнічними і регіональними спільнотами, між ними і державою, між центральною і регіональною владою тощо. Найвідомішу з таких колізій спричинили вади Закону України про ратифікацію Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин [13]. Ці вади стали спонукою для ухвалення деякими місцевими радами неадекватних рішень щодо функціонування мов у регіонах їх юрисдикції.

Ще гостріших правових і політичних проблем можна очікувати через суперечливість тлумачення політиками, правниками та широким загалом термінів, включених у правовий дискурс Конституцією України, але які не мають офіційних дефініцій; серед них – терміни „українська нація” і „корінні народи” [14]. Потребують удосконалення закони, якими визначається кримінальна відповідальність за розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі. Так, за ці зловживання у масмедійній сфері Закон про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні передбачає відповідальність саме засобу інформації. Тим часом газета є лише матеріальним носієм певних відомостей. Відомості ці збирають, інтерпретують і викладають у текстовій формі конкретні особи. Конкретні особи також приймають рішення про використання газети і використовують її для поширення текстів з певними відомостями. Вони й мали б відповідати перед законом за зміст, якість, достовірність та масове поширення написаного й опублікованого на газетних шпальтах.

* * *

Мінімізація, нейтралізація та усунення загроз виникнення етнічних конфліктів внаслідок дії описаних та деяких інших факторів вимагають ефективної етнонаціональної політики як частини загальної внутрішньої і зовнішньої політики української держави, потребують високої суспільної відповідальності правлячого класу, формування всередині цього класу справжньої, а не позірної еліти. Реалізація цих імперативів сприятиме мінімізації загроз етнічних конфліктів. Саме мінімізації, а не остаточному усуненню, позаяк будь-яка державна політика і політична поведінка завжди є ризиком. Ризиком вона є передовсім тому, що спрогнозувати всі комбінації об'єктивних і суб'єктивних суспільних факторів та наслідки їх дії неможливо.

Суть державної етнонаціональної політики як ризику полягає у виборі

й реалізації державою та її правлячим класом певної моделі поведінки в етнонаціональній сфері та щодо цієї сфери в ситуації, коли немає визначеності щодо остаточних результатів такої поведінки. Йдеться про поведінку як діяльність і як бездіяльність. Остання теж є проявом ризику. Адже у поведінковому контексті ризик постає як вибір однієї з двох альтернатив. Перша полягає у тому, щоб скористатися шансом на успіх у досягненні мети і відповідно діяти. Другою альтернативою є відмова від використання цього шансу – від „ризикованих” дій – через непевність щодо отримання бажаного результату та імовірні несприятливі, негативні наслідки.

Яку з альтернатив буде реалізовано в Україні, якими будуть результати цієї реалізації, великою мірою залежить від якості державного етнополітичного менеджменту і якісних характеристик правлячого класу, його чільних представників та працівників апарату управління, їх спроможності адекватно усвідомлювати суспільні виклики і загрози, відповідати на них згідно зі справжніми національно-державними інтересами.

Найкращим, але в усіх компонентах навряд чи здійсненням політичним сценарієм міг би стати такий: „Різні групи правлячого класу України відмовляються від технологій конфліктної політизації і політичної мобілізації різних етнокультурних, етноконфесійних і регіональних сегментів українського суспільства методом актуалізації ціннісних проблем. Вони досягають згоди щодо розуміння та реалізації національних інтересів як синтезу інтересів суверенної держави, громадянського суспільства, громадян і їхніх груп різної етнічної ідентичності. Відтак ухвалюється Концепція (Стратегія) державної етнонаціональної політики, щільно пов'язана з Концепціями (Стратегіями) структурних реформ в усіх сферах життєдіяльності населення. Започатковуються й ефективно реалізуються реформи політичної та судової систем, державного управління і місцевого самоврядування, правових, економічних і фінансових відносин, інформаційної та культурно-освітньої сфер. Запроваджуються єдині для всієї країни стандарти надання соціальних послуг населенню. Молоде покоління, сформоване в роки незалежності, розширює соціальну базу громадянського українського патріотизму. Спільна позиція переважної більшості оновленого правлячого класу і його регіональних сегментів щодо національних геополітичних і зовнішньополітичних пріоритетів уможлиблює їх досягнення з урахуванням стратегічного значення України в геополітиці Європейського Союзу, Росії, США та інших центрів сили багатополярного світу, що формується. Українська держава оптимізує міграційну динаміку. Ефективна політика інтеграції в традиційний український соціум новітніх національних меншин, що формуватимуться у країні, дозволить мінімізувати загрози їх геттоїзації та криміналізації, сприятиме адаптації іммігрантів до нового для них середовища. Це середовище зазнаватиме змін, але не втрачатиме самотності. Завдяки

цілісності та системній багатоаспектності державної етнонаціональної політики як частини загальної внутрішньої і зовнішньої політики української держави міжетнічна взаємодія в суспільстві розвиватиметься на засадах толерантності і взаємозбагачення здобутками її учасників”.

З огляду на особливості сучасної політичної динаміки, небажаним, але цілком імовірним може стати інший сценарій суспільних змін: „Боротьба всередині правлячого класу за владу і власність продовжується тими ж способами, які досі. Реформи не відбуваються або не є ефективними. Україна проявляє неспроможність досягти критеріїв членства в Європейському Союзі. Не тільки політична, а й економічна інтеграція в європейський простір на правах його рівноправного суб'єкта унеможлиблюється. Великий український бізнес стає заручником російських „ресурсних” компаній або поглинається транснаціональними корпораціями. Україна втрачає перспективу швидкого інноваційного оновлення, в системі міжнародного розподілу праці остаточно закріплюється у статусі сировинної периферії і території екологічно шкідливого виробництва. Поглиблюється регіональна, етнополітична, міжетнічна, етноконфесійна розділеність українського соціуму. Загострюються соціальні проблеми. Задовільна реалізація культурних, соціальних та інших потреб етнічних груп унеможлиблюється. Відтак наростає напруга і виникають конфлікти між етнічними групами і державою та міжетнічні конфлікти. Посилюється трудова та інша еміграція – зокрема, в країни з населенням, етнічно і культурно спорідненим громадянам, які емігрують. Етнічну еміграцію стимулюють заохочувальні заходи з боку Польщі, Росії, Румунії, Словаччини, Угорщини, Чехії, країн Західної Європи. Україна стає „відстійником” для нелегальних мігрантів. Посилюються ксенофобські настрої і відповідна поведінка, особливо в молодіжному середовищі. Країна поступово втрачає ресурси геополітичної суб'єктності. Регульована децентралізація влади і розвиток місцевого самоврядування відповідно до європейських стандартів гальмуються. Як наслідок, посилюється політизація етнічності. Це відбувається одночасно з посиленням корупції на центральному та регіональному рівнях. Наростають автономістські настрої. Їх інспірують місцеві групи правлячого класу у власних корпоративних інтересах. Актуалізується ідея федералізації країни. Цю актуалізацію супроводжують прояви іредентизму, загрози територіальній цілісності держави. Останні частішають внаслідок політики деяких сусідніх держав, передовсім Росії. Її національні інтереси стають все більш імперськими. Вони передбачають включення якщо не всієї України, то її окремих територій до складу РФ або, щонайменше, посилення російського впливу на українську державу й обмеження її суверенітету та євроінтеграційних перспектив. Способами такого обмеження можуть стати залучення України в якесь квазідержавне утворення під російським патронатом, збереження і навіть розширення після 2017 року російської військової присутності в Україні під гаслом захисту співвітчизників, зокрема в

Севастополі та Криму. Загострюються етнополітичні, етноконфесійні та міжрегіональні суперечності та конфлікти навколо питань геополітичного вибору і соборності України”.

Найвірогідніше, у суспільних відносинах матимуть місце складові обох імовірних версій політичної динаміки. Тенденції в етнонаціональній сфері тяжитимуть до песимістичного сценарію у випадку збереження нинішньої якості відносин усередині правлячого класу і між ним та загалом громадян. Сила тяжіння до оптимістичної альтернативи визначатиметься швидкістю і силою усвідомлення правлячим класом, що його головні корпоративні інтереси можуть бути реалізовані тільки в соборній суверенній конкурентоспроможній українській державі і соціально стабільному суспільстві.

Вітчизняні науковці і практики державного управління сформували досить надійну науково-інформаційну і рекомендаційну основу ефективної етнонаціональної політики держави, зокрема тих її напрямів, реалізація яких важлива для мінімізації загроз етнічних конфліктів. Результати їх дослідницької і законопроектної роботи друкувалися на шпальтах офіційних і наукових видань [15]. У часописі „Стратегічні пріоритети” опубліковано проект Закону України „Стратегія державної етнонаціональної політики” [16]. Текст синтезує і доповнює попередні конструктивні напрацювання. У ньому враховано також висновки і рекомендації учасників колективного дослідження проблем стратегії державної етнонаціональної політики. Праця виконувалася 2007 року на базі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України із залученням науковців академічного Інституту демографії та соціальних досліджень, а також Національного інституту стратегічних досліджень. До авторського колективу входили: В. Котигоренко (керівник), В. Кулик, О. Майборода, О. Макарова, О. Малиновська, Л. Нагорна, М. Панчук, О. Позняк та інші.

Література:

1. Українське суспільство. 1992 – 2006 рр. Соціологічний моніторинг / Національна академія наук України. Інститут соціології. – К., 2006. – С. 496.

2. Основні концепції суспільного, в тому числі етнічного, конфлікту і позиція автора детально описані у кн.: **Котигоренко В.** Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004. – С. 41 – 117, 239 – 275.

3. **Котигоренко В.** Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. – К.: Світогляд, 2005. – С. 182 – 185.

4. **Майборода О.** Ідентифікація „корінного народу” як суб’єкта етнополітичної сфери у світлі норм міжнародного права та етнополітичної

практики зарубіжних країн // Вісник Держкомнацміграції України. – 2002. – № 4. – С. 91 – 97; **Котигоренко В.** Кримськотатарські репатріанти... – С. 185 – 198.

5. Про сучасне „політичне русинство” як закарпатську версію периферійного націоналізму, його природу і причини див.: **Мишанич О.** Карпаторусинство, його джерела й еволюція у ХХ ст. // Карпатська Україна. – 1992. – 19 листопада; **Макара М., Мигович І.** Карпатські русини в контексті сучасного етнополітичного життя // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 117 – 128; **Панчук М.** Политическое русинство в Украине // Політична думка. – 1995. – № 2 - 3. – С. 117 – 124; **Майборода О.** „Політичне русинство”. Закарпатська версія периферійного націоналізму // Центр досліджень національної безпеки при Національному університеті „Киево-Могилянська академія”. – К., 1999. – 26 с.

6. **Нагорна Л.** Національна ідентичність в Україні. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 272 с.; **Кривицька О.** Міжрегіональний „розкол” України: чинники поглиблення // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2. – С. 51 – 65.

7. Українське суспільство 1992 – 2006... – С. 93, 102, 485.

8. **Шульга М.** Симптоми фрагментації суспільства (замість післямови) // Українське суспільство 1992 – 2007. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – С. 462.

9. Див. **Котигоренко В.** Етнічний склад населення України // Українознавство. Електронне наукове фахове видання / Науково-дослідний інститут українознавства // <http://rius.kiev.ua/tokar/ethnos/>

10. Дослідження: Стан справ в україномовному кінопрокаті // <http://www.kino-pereklad.org.ua/?p=111>

11. **Котигоренко В.** Етнічні протиріччя... – С. 454 – 466.

12. **Іванов І.** Двомовність і процеси політичної ідентичності в поліетнічному суспільстві // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2. – С. 66 – 75; **Савойська С.** Мовно-сепаратистські тенденції у політичному просторі України // Там само. – С. 76 – 88.

13. **Котигоренко В.** Мовний аспект державної етнополітики в Україні // Стратегічні пріоритети: науково-аналітичний щоквартальний збірник Національного інституту стратегічних досліджень. – К., 2007. – № 2 (3). – С. 137 – 146.

14. **Степико М.** Українська політична нація: проблеми становлення // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – С. 19 – 29.

15. Проект Закону України „Про Концепцію державної етнонаціональної політики України” // Кримські студії. Пояснювальна записка до проекту Закону України „Про Концепцію державної етнонаціональної політики України” / Беліцер Н., Євтух В., Майборода О. та ін. – 2005. – № 1 – 2. – С. 6 – 17; **Котигоренко В.** До питання про концептуальні засади етнонаціональної політики України: Проект Закону України „Про Основи державної етнонаціональної політики”. Пояснювальна записка

до проекту Закону України „Про Основи державної етнопонаціональної політики” // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 20 – 43; Проект Закону України „Про Концепцію державної етнопонаціональної політики України”. 20 березня 2008 р. / Державний комітет України у справах національностей та релігій // www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=50311&cat_id=45482

16. **Котигоренко В.** Про стратегію державної етнопонаціональної політики // Стратегічні пріоритети: науково-аналітичний щоквартальний збірник Національного інституту стратегічних досліджень. – К., 2008. – № 1 (6). – С. 40 – 52.